

MEZŐGAZDASÁGI TERMELÉS ÉS AGRÁRPOLITIKA AZ I. VILÁGHÁBORÚ IDŐSZAKÁBAN*

CSÍKI TAMÁS

Doi 10.32979/PUM.SPH.2023.3.3

Az agrárium nemzetgazdasági szerepe a világháború éveiben felértékelődött, miközben a termelést nemcsak a munkaerőhiány, hanem a piac szabályozása és az erősödő állami redisztribúció is befolyásolta. A háború agrárgazdasági hatásait többféle megközelítésekkel vizsgálom. Először a paraszti gazdálkodásról folytatott, jövőképeket is tartalmazó korabeli diskurzusok közül válogatok, majd a kormányzati beavatkozás (az agrárpolitika) eszközeire és lokális gyakorlataira utalok. Ezután a termelés statisztikai adatait nemzetgazdasági szinten mutatom be.

A termelés háborús narratívái

A német mintára meghonosodó „többtermelés” (*Mehrproduktion*) a háború éveiben megjelent szakmunkák és publicisztikai viták, valamint a bécsi és a budapesti szaktanácskozások rendszeres témájává vált. Mezőssy Béla, az 1917 júniusában kinevezett földművelésügyi miniszter a főtermények (búza, rozs, árpa, zab, tengeri, burgonya, cukorrépa) termelésének növelését szorgalmazta, mely élelmezési és valutáris érdek, és a bevetetlen területek művelés alá vonásával, a kötelező őszi szántással, az öntözéssel, valamint a vetőmag, a műtrágya és a gazdasági eszközök beszerzésének megkönnyítésével valósulhat meg. Mezőssynek a közigazgatásról kedvezőtlen tapasztalatai voltak (a háború időszakában a termelés és az élelmezés érdekében kiadott rendeleteket „soha és sehol nem hajtották végre rendesen”), ezért a többtermelést népszerűsítő járási szaktisztviselők (összesen 500 fő) kinevezését, valamint az agrárium helyzetéről tájékoztató statisztikák készítését kezdeményezte.¹

Az Országos Magyar Gazdasági Egyesület 1916 júniusában többtermelési értekezletet tartott, ahol a növénynemesítésről, a gépesítésről és az amerikai rendszerű kukoricaművelésről tartottak előadásokat, Szilassy Zoltán, az OMGE titkára a többtermelés elterjesztésének nehézségeiről beszélt. A kisgazdaságok tulajdonosai és bérlői a „legprimitívebb gazdálkodási rendszer rabjai”, apáik és nagyapáik módsze-

---

* A tanulmány az ELKH Debreceni Egyetem – Néprajzi Kutatócsoportjának programjában készült.

¹ MNL OL K 27. Mt. jkv. 1917. október 12.

rein kívül mást nem ismernek. Ennek oka az „általános és a gazdasági kultúra alacsony foka” (az analfabétizmus és az iskolázatlanság), mivel a kistermelők tanítása és nevelése az élőszo vagy a közvetlen példák hiányában teljesen eredménytelen.²

Nemcsak az agráriusok, hanem az ipari érdekek támogatói is kiálltak a többtermelés mellett. Fenyő Miksa szerint ennek érdekében „parasztjainkat” mezőgazdasági kultúrára kell tanítani, a következmény a gabonaárak csökkenése lesz, ami a munkások megélhetését olcsóbbá (és a termelési költségeket alacsonyabbá) teszi.³

A polgári radikálisok közgazdasági teóriákkal érveltek, és a nagybirtokrendszert bírálták. Dániel Arnold úgy gondolta, hogy többtermelés esetén a gabonaimport megszűnne,⁴ a vámok elvesztenék áremelő hatásukat, ezért a nagybirtokosok és az érdekképviselők arra törekcszenek, hogy a mezőgazdaság „termelőképeség dolgában minél kevesebbet haladjon”, és a népies gazdasági oktatás, ahol egyáltalán megszervezték, valójában semmire sem kívánja megtanítani a földműveseket.⁵ Pikler J. Gyula szerint a többtermelés nem a parasztság műveltségének és kultúrájának emelésével valósulhat meg, sokkal inkább a termelésre és a fogyasztásra kivetett adók csökkentésével, valamint – Henry George elméletének megfelelően – a kataszteri földadó piaci értékadóvá alakításával.⁶

A világháború alatt erősödő gazdasági nacionalizmus ugyancsak a többtermelés jelszavát hangoztatta, mely a nemzet „organizációját” szolgálja. Löherer Andor⁷

² SZILASSY 1916, 155–156. Az agráriusok a „primitív” gazdálkodást neveléssel: az elemi iskolákban kezdődő szakoktatással, a vándortanítói mozgalommal és a nők gazdasági képzésével, valamint az egyesületi vezetők és a tanítók által tartott háborús gazdasági előadásokkal próbálták korszerűsíteni.

³ FENYŐ Miksa: Magyarország közgazdasága a háború előtt, alatt és után. *Magyar Gyár-ipar* 1917. április 1. 4. A *Népszava* arról írt, hogy a háború alatt a bankok „rávetették magukat” a magyar földre, ezért támogatják a többtermelés eszméjét. *Népszava* 1917. március 4. 7.

⁴ Dániel a háború előtti behozatalra utalt.

⁵ DÁNIEL Arnold: Vámunió és többtermelés. *Huszdik Század* 2. 1915, 114–118. Ez a gondolatmenet a világháború alatt a sajtóban is felbukkant, és a miniszterelnök burkolt bírálatához vezetett. A *Nyírvidék* gróf T. munkájából idézett: mivel a Monarchia két államának népessége évente 400 000 fővel gyarapodik, „joggal remélhetjük, hogy a vámterület a búzahiánnyal bíró fogyasztási területek sorába lép, és a védvám a mi gazdáink javára teljesen érvényesül”. Kompilátor: A középosztály nyomorúsága. *Nyírvidék* 1916. február 20. 1–2. (Tisza István *Magyar agrárpolitika* című kötete 1897-ben jelent meg.)

⁶ Pikler úgy vélte, hogy a többtermelés sikerét a nemzeti karakter is akadályozza: „Nem vagyunk mi németek, hanem jó magyar Pató Pálok. Nálunk nem az embernek a földre fordított munkájából él meg a nemzet, hanem hivatalvadászatból, szubvencióból, hazafiságból, szónoklásból és népbutításból. Mi nem reális eszközökkel követünk reális célokat, hanem a felhőket tologatjuk frázisokkal és szólalomokkal. Mi a műveltségtől várjuk a többtermelést és nem a többtermeléstől a művelődést.” PIKLER J. Gyula: Többtermelés, földbirtokpolitika és adórendszer. I–III. *Nyugat* 1918. március 1. 401–416.

⁷ Földbirtokos, gazdatiszt, 1894 és 1899 között az Országos Magyar Gazdasági Egyesület könyvkiadó vállalatának szerkesztője.

úgy vélekedett, hogy az az álláspont, mely szerint az agrártermelés hiányát a behozatal pótolja, a nemzeti többtermelés tagadása és a „modern merkantilizmus hitvallása az állam és a nemzeti egység ellen [fellépő] önző világérdekéért.” Ezzel szemben a népies termelést kell fejleszteni, valamint az egyén munkaerejét és szorgalmát a nemzet szolgálatába állítani, ami az állami szerepvállalás növelését teszi szükségessé. (A szerző szerint Magyarország többtermelése a világháború utáni Európa „életkérdése”, és „népünk erkölcsi emelkedéséhez” és jólétéhez fog vezetni.)⁸

A többtermelés eszménye a lokális diskurzusokban (és politikában) is megjelent. Kolozs vármegyében például a községi gazdasági bizottságok feladata volt a nép felvilágosítása arról, hogy a többtermelés a haza „szent érdeke”, amit a lelkészek a szöszékekről is terjesztettek.⁹ A vágújhelyi járás gazdasági tudósítója 1915 márciusában a kiskgazdák panaszai és a saját tapasztalata alapján viszont azt jelentette, hogy a sorozások, a rendszeres ló- és fogatrevirálások, valamint az igáslovak és az ökrök „horribilis” ára a gazdákat olyan válságos helyzetbe sodorta,¹⁰ hogy az elrendelt többtermelés „írott malaszt marad [...], a rendes gazdasági munkákat sem bírjuk befejezni, nemhogy többet termelhessünk”.¹¹

A paraszti gazdálkodás korszerűsítését célzó javaslatok népies kiadványokban, valamint a sajtóban fogalmazódtak meg. Alvinczy Mihály *A többtermelés könyve avagy a kiskgazda tudománya* című munkájában úgy érvelt,¹² hogy ma már nem elegendő, ha a kiskgazda az apja, a nagyapja vagy a dédapja gazdálkodását követi, ehelyett olyan szaktudásra van szüksége, melyet nemcsak a gabona-, hanem a zöldség- és gyümölcsstermelésben, a tejgazdaságban és a baromfitenyésztésben is alkalmazhat. Ezáltal a tudatlansággal és durvasággal azonosuló „paraszt” szó használata megváltozik, és a „tanult, művelt, a maga mesterségét kitűnően ismerő embert” fogja jelenteni. Ezt az új tudáskészletet mutatta be a szerző (például a méhcsaládok szaporítása, a kerti föld rigolozása), és arra figyelmeztetett, hogy a kiskgazdáknak az ugartartással járó két- és háromnyomásos gazdálkodásról a legnagyobb jövedelmet biztosító négyes vagy hatos vetésforgókra kell áttérniük.¹³

⁸ LÖHERER 1918, 12–17. A *Köztelek* című agrárius lapban realisabb értékelések is megjelentek: a többtermelés előfeltételei, az emberi és az állati munkaerő, a gépek, a műtrágya, a beruházások és a korszerű infrastruktúra egyaránt hiányzik, ezért a háború alatt legfeljebb az „eleget termelést” lehet célul tűzni. *Köztelek* 1917. december 22. 2156–2157.

⁹ MNL OL K 184. 1588. cs. 62g 70937/1916.

¹⁰ Két igás ökör 2000–2400 koronába került, ezzel szemben a rekvirált lovakért páronként 1600–1700 koronát fizettek.

¹¹ MNL OL K 184. 1385. cs. 62/a 15370/1915.

¹² Somogyi Béla tanítóról, újságíróról, a *Népszava* szerkesztőjéről van szó, aki Alvinczy néven népiskolai tankönyvet és olvasókönyvet is írt.

¹³ ALVINCZY 1916, 4–5, 31, 434. Czettler Jenő elismerő kritikát írt a kötetéről, a szövetkezetek népszerűsítésének hiányát azonban kifogásolta. Szerinte ugyanis a világháború közéletmezési problémái nyilvánvalóvá tették, hogy a többtermelés a kiskgazdaságok pi-

Szomjas Gusztáv, a már megismert tiszalöki birtokos a „gyakorlati gazda” (némiképp eltérő) tapasztalatát fogalmazta meg: a munkaerő- és az igahiány miatt érdemes ismét feketeugart hagyni, ami a talajjavítás legolcsóbb módszere, nagyobb termést biztosít, és művelése könnyen beilleszthető a mindennapi teendők közé. Szomjas javasolta a tarló korai szántását és hengerlését, az őszi mélyszántást és a trágyázást, vetésre a szeptember 20-a és az október 20-a közötti időszakot ajánlotta, továbbá fontosnak tartotta, hogy a kisgazdák a talajt szikkadt állapotban boronálják, kapálják és tárcsázzák. („A mi földműveseink igen nagy hibát követnek el. Rendszerint még ragad a kapa és máris a földre mennek.”)¹⁴

A „népies” vagy „olcsó” füzetek a vetésszerkezetet és az állatállomány összetételét a hadiérdekekkel összefüggésben kívánták szabályozni. A hadsereg ellátása érdekében több gabonát kell termelni, az őszi búzát az idejében elvetett tavaszi búza és az árpa pótolhatja, melyek a háborúban elsőrangú kenyértermények. Az igénytelen és az elmúlt évtizedekben népszerű köles nagyobb figyelmet érdemel, az emberi táplálkozásra és a takarmányozásra szánt burgonya, valamint a kukorica termelését szintén növelni kell, utóbbi a búzaliszt hiányát pótolja, vetése, kapálása és betakarítása ráadásul női és gyermekmunkával is végezhető.¹⁵ A hüvelyeseknek ugyancsak a táplálkozásban nő a szerepe: a földművelők a minimális húsfogyasztást ezekkel pótolva tudják a nehéz mezei munkákat elvégezni,¹⁶ a városi lakosság még inkább rászorul a hüvelyesekre, és az egyéb, könnyen éhezhető főzelékfélékkel együtt a sebesült és a beteg katonák sem nélkülözhetik.¹⁷

---

ac számára termelő, nagyobb gazdasági egységekbe tömörítésével kezdődik. „A kisgazda előtt hasztalan prédikáljuk a jobb szántás előnyeit, ha a hitelszövetkezet nem ad neki olcsó pénzt a Sack-ekék vásárlására. A műtrágya hozatása is fölötté költséges, ha a beszerzésre legalább egy vagon erejéig nem társul a kisgazda.” CZETTLER Jenő: *Alvinczy M.: A többtermelés könyve. Néptanítók Lapja* 1916. augusztus 10. 14–16.

¹⁴ SZOMJAS Gusztáv: A háború és a talajjavítás. *Nyírvidék* 1916. január 13. 1–2; SZOMJAS Gusztáv: Okszerű talajművelés a kisbirtokon. I–III. *Nyírvidék* 1916. március 23. 2; március 25. 2–3; március 29. 3–4. Rudinai Molnár István az érintettekhez hivatkozott: a Magyar Gazdaszövetségben több száz „kisebb-nagyobb” birtokossal beszélt, akik elmondták, hogy a világháború alatt kénytelenek „rablógazdálkodást folytatni és a földjeiket kiuzsorázni”. Igaerő és trágya hiányában ugyanis nem tudják a talajt rendesen megmunkálni, a vetésforgókat félredobták, egyik növényt a másik után termelik szabadon. RUDINAI MOLNÁR 1917, 28–29.

¹⁵ MATLASZKOVSKI–MUTSCHENBACHER 1915, 137; SZILÁRD Gyula: Jó tanácsok a háborús világban. *Gazdaszövetség* 1914. szeptember 26. 133; SZILÁRD Gyula: Vázlat a háborús időben tartandó téli gazdasági előadáshoz. *Gazdaszövetség* 1914, 157–160.

¹⁶ A nép ételmezésére fontos a káposzta, a répa, a kel, a karalábé, a tök és a spenót is, melyek kevésbé táplálóak, de a „vér javítására és a gyomor kitöltésére” igen alkalmasak. RUDINAI MOLNÁR 1916, 14–15.

¹⁷ SZILÁRD Gyula: Jó tanácsok a háborús világban. *Gazdaszövetség* 1914. szeptember 26. 133; *Magyar Földműves Naptára* 1915, 80–81; MATLASZKOVSKI–MUTSCHENBACHER 1915, 137; RUDINAI MOLNÁR 1916, 9–10; RUDINAI MOLNÁR 1917, 15.

Az állattartásnak szintén a hadsereg igényeihez kell igazodnia. Mivel a legénység marhahúst és legfeljebb sertéshúst fogyasztott, a polgári lakosságtól „önmegtartóztatást” vártak el, a kiscgazdáknak pedig a hús-, zsír-, tej- és tojáshiány csökkentése érdekében a sertés-, nyúl-, kecske- és baromfitenyésztés növelését javasolták. Ez folyamatos munkát igényelt, ugyanakkor a gyermekek és az idősek is könnyen végezheték. A takarmányozásban szigorú takarékoskodást követeltek („haditakarmányozás”), ennek legfontosabb szabálya, hogy azokat a növényeket, melyeket emberek is fogyaszthatták (tengeri, árpa, zab) nem vagy csak mérsékelt adagokban lehetett felhasználni. A kevésbé értékes takarmányokat viszont (például a répával, étkezésre alkalmatlan burgonyával vagy korpával kevert szalmaszeccskát) nagy mennyiségben kellett az állatoknak adni.¹⁸

A lóállomány sorozása a szarvasmarhák „gazdaságosabb” felhasználását, vagyis az igazását tette szükségessé. Ám a magyar földműves „lesajnálja, utolsó embernek” tekinti azokat, akik a szarvasmarhát igába fogják, a világháború alatt azonban egyetlen gazdának sem szabad szégyenkeznie azért, mert „leszáll a lóról, és az ökör vagy a tehén mellé szegődik”.¹⁹

A sugallt gazdasági viselkedésformák nemritkán egy morális értékrend részeként fogalmazódtak meg. Az Országos Magyar Gazdasági Egyesület által kiadott *Magyar Földműves Naptára* arra figyelmeztetett, hogy a kiscgazdák tenyész- és igazállataikat, valamint sertés- és juhállományukat a spekulánsok ígéretesei ellenére se adják el.²⁰ Vayszada Dezső a vásárok gyakori látogatásától és az üzérkedéstől (vagy kupeckedéstől) óvott. Aki ugyanis e „rossz szokásokat” követi, az a könnyen megszerezhető haszon reményében elhanyagolja gazdasági feladatait, és „mostoha gyermekévé lesz kenyéradó földje, egész gazdálkodása”.²¹ Szomjas Gusztáv a földadásvétel erkölcséről írt. A kiscgazda csak megtakarított pénzéből vegyen földet (inkább tartaléka legyen, mint adóssága), és szorgalmas, céltudatos munkával növelje birtoka jövedelmét.²²

Az agrárpolitika eszközei

Az agrárium hadiállapota a kormány beavatkozását tette szükségessé. A Földművelésügyi Minisztérium 1915-ben az ország számos településén (például Aradon, Nagyváradon, Temesváron, Pápán, Hódmezővásárhelyen, Mezőhegyesen, Bábólnán és Gödöllőn) aratógép-raktárakat létesített, melyek készletét a kiscgazdáknak, a gazdaköröknek és (sorrendben utolsóként) a közép- és nagybirtokosoknak akarta biz-

¹⁸ SZILÁRD Gyula: Vázlat a háborús időben tartandó téli gazdasági előadáshoz. *Gazdaszövetség* 1914, 157–160.

¹⁹ SZILÁRD Gyula: Vázlat a háborús időben tartandó téli gazdasági előadáshoz. *Gazdaszövetség* 1914, 157–160; Szántás előtt. *Debreceni Gazdasági Lapok* 1915. március 15. 20.

²⁰ *Magyar Földműves Naptára* 1915, 81–82.

²¹ VAYSZADA 1917, 30–31. (Vayszada Dezső az egri érseki uradalom főintézője volt.)

²² SZOMJAS Gusztáv: Okszerű talajművelés a kisbirtokon. IV. *Nyírvidék* 1916. április 2. 3.

tosítani.²³ Az igényekről nincsenek az ország egészére vonatkozó adataink, 1915-ben Hódmezővásárhelyen 35 marokrakó aratógépből 27-et, Arad vármegyében 40-ből 14-et, Temesben 12-ből egyet, Gödöllőn 25-ből 8-at adtak el a kisgazdáknak. Szegeden a polgármester rendelt 10 aratógépet, melyek használatáért holdanként 15 koronát kellett fizetni, Cegléden a tanács által vásárolt aratógépeket adták bérbe napi 12 koronáért (a befolyt összeg mindössze 240 korona volt).²⁴

A ménesbirtokokon és a földműves iskolákban elhelyezett gépek értékesítésében a Magyar Gazdaszövetség is részt vett, és az 1915-ös év tapasztalatairól rövid beszámolót készített. Az aratógépek olyan kisgazdákhöz kerültek, akik azokat nem ismerték, ezért számos meghibásodás fordult elő, melyek kijavítására nem volt lehetőség, mivel a falusi gépészeket és kovácsokat katonai szolgálatra hívták be. (A Gazdaszövetség a kisgazdák aratógép-társulatokba szervezését szorgalmazta.)²⁵

Az érdekképviseltek, valamint a helyi közösségek gyakran maguk fordultak a földművelésügyi miniszterhez. A Hódmezővásárhelyi Gazdasági Egyesület 1915 tavaszán két aratógépet kért, mivel a kisgazdáknak a kézi munkaerő hiánya miatt „nagy nehézségekkel kell megküzdeniük”. A Székesfehérvári Gazdakör alelnöke arra hivatkozott, hogy a gazdák 85%-a hadba vonult vagy népfelkelőként szolgál, és mivel vagyonuk nincs, egy kaszáló- és egy aratógépet kérvényezett. Martin József, Teleki-Récsé görög katolikus lelkésze a fogarasi gazdasági egyesület tagjaként írt a miniszternek: 1915 tavaszán már csak az öregek, az asszonyok és a gyerekek vannak otthon, akik a keservesen elvetett szalmás gabonát és a szénatermést sem tudják betakarítani. Ezért egy arató- és egy szénakaszáló-gépet, valamint egy réti boronát kért ajándékba, melyekkel „Nagyméltóságod örök hálára kötelezi a legnagyobb nyomornak elébe néző ártatlan híveimet”. Újozorán három román gazda fordult a miniszterhez, és kérésüket alaposan megindokolták: a fiatal munkaerő a harctéren teljesíti „legszentebb hazafiúi kötelességét”, az idősekkel és a gyermekekkel viszont aratni nem lehet. Néhányan elhatározták, hogy a „nehezen összekuporgatott” pénzükből aratógépet vásárolnak, ám a pesti cégek „horribilis” árakat követelnek. Ezért a falu részére három kéveköttővel felszerelt kincstári aratógép kölcsönzését kérelmezték. Ha ez nem teljesülne:

„búzatermésünk elrohad, hasznavehetetlenné válik és nagy pusztulás elé nézünk, mert nem lesz betevő falatunk. Nagyméltóságod kegyes atyai jó-téteményével megmentheti a pusztulástól és a nyomortól egész falunkat, közel 6000 lelket, ahol az országban talán a legkitűnőbb búzatermés vár aratásra, és így mi is búzatermésünket hamarabb és jobban átszolgáltat-

²³ A Bächer-Melichar típusú gép 585 koronába, a McCormick 620 koronába, a Plano 635 koronába került.

²⁴ MNL OL K 184. 1382. cs. 62/a 15364/1915; Aratógép készletek. *Békés* 1915. június 20. 6; Állami aratógépek. *Békés* 1916. június 11. 5; Öt városi aratógép megérkezett. *Délmagyarország* 1916. június 14. 6; KOCSIS 1982, 230–231; PUSKÁS 1956, 306–307.

²⁵ MNL OL K 184. 1382. cs. 62/a 15364/1915.

hatnánk a kormánynak, drága hazánknak, hőseink, gyermekeink és dicső hadseregünk ellátására.”²⁶

Az aratógépeknek a világháború előtt munkabér-szabályozó szerepük volt, és az aratósztrájkokkal szemben nyújtottak biztosítékot, a háború alatt viszont a munkaerőt kellett pótolniuk. A kormány a kisgazdákat kívánta előnyben részesíteni, és a racionális használat érdekében aratógép-társulatok alakítását, vagyis a kistermelők szövetkezését szorgalmazta. (A Gazdaszövetség napi 6-8 kataszteri hold munkateljesítménnyel számolt, és egy-egy gépet 120-160 holddal rendelkező közösségek számára tartott célszerűnek.)²⁷ A nagy népességű alföldi agrártelepüléseken azonban a gazdák inkább önállóan vásároltak aratógépet, míg azokat a kéréseket, melyek a földművelésügyi miniszter jótekonyságában bíztak, rendre visszautasították.²⁸

Az agrárpolitika másik hangsúlyos eleme a kisgazdák vetőmagellátása volt. A növekvő hiány enyhítésére 1915-ben megyei vetőmag-ellenőrző bizottságokat állítottak fel, melyek feladata (amennyiben a termelők a vetőmagot a Haditermény Részvénytársaságtól nem tudták beszerezni)²⁹ a hozzájuk érkező igények elbírálása és továbbítása volt az értékesítéssel megbízott Magyar Mezőgazdák Szövetkezetének (mely a vetőmagot a Haditermény bizományosaival juttatta el). A gazdák vagy gazdakörök igényei gyakran a minisztériumon keresztül jutottak el a szövetkezetekhez, és a bürokratikus ügyintézés olykor a szállítás késlekedéséhez vezetett. Békés megyében például 1915 őszén a vetések sok helyen elmaradtak,³⁰ a pótláshoz tavaszi vetőmagra volt szükség. A megye hetilapja 1916. február 20-án arról számolt be, hogy a vetőmag késik (bár a gazdák az árát befizették), mivel a végrehajtással megbízott apparátus nem működik megfelelően. „Nagy baj, hogy nálunk minden el késnek, és az üdvös rendeletek csak papíron maradnak.” A vetőmag végül március közepén érkezett meg,³¹ ám a „horribilis ár dacára olyan silány minőségben, hogy a megrendelők szinte sírva fogadták”. (A vetőmag rostálatlan volt, és a takarékoság jegyében árpával, zabbal és vadborsóval keverték.)³² Szatmárnémeti polgármestere 1918 júniusában mást is sérelmezett. A helyi szükségletet fedező vető-

²⁶ MNL OL K 184. 1382. cs. 62/a 15364/1915.

²⁷ MNL OL K 184. 1382. cs. 62/a 15364/1915.

²⁸ A kormány 1917 novemberében a kévekötő aratógépeket zár alá vette, és a vásárlásra jogosultakat a földművelésügyi miniszter jelölte ki. *Magyarországi Rendeletek Tára*. Budapest, 1917. 2358–2360.

²⁹ Ha a gazdák a Haditerménytől vásároltak, a maximált áron felül mázsánként másfél korona jutalékot kellett fizetniük.

³⁰ A vetőmag-ellenőrző bizottságnak azt is vizsgálnia kellett, hogy az őszi vetés kiesése esetén a gazdák felajánlották-e a vetőmagot a Haditerménynek. *Somogyvármegye Hivatalos Lapja* 1915. december 30. 733.

³¹ A korabeli vélekedések szerint a tavaszi búzát legkésőbb februárban kell elvetni.

³² MNL OL K 178. 751. cs. 472/1919; Tavaszi vetőmag beszerzése. *Békés* 1916. január 1. 5; *Késik a vetőmag*. *Békés* 1916. február 20. 5; 1916. március 12. 5.

magot rekvirálták, a kormány a hiány felét sem pótolta, és amit kiutalt, azért a rekvirálási árnál magasabb árat kellett fizetni. A vetőmag „ügyszólván az utolsó órában” érkezett meg, ami „károsan befolyásolja a termés eredményét”, és a gazdák-nak azzal kell a földjüket bevetniük, ami éppen akad. „Ezzel a föld céltudatos és rendszeres művelése szenved.”³³

Az OMGE 1915-ben az ugartartás rendeleti szabályozását sürgette, amit a földművelésügyi miniszter visszautasított, mivel „olyan sok nehézséggel járna, hogy helyesebb azt egészen mellőzni”.³⁴ A végrehajtás gyakorlatáról két helyi eset tanúskodik. A hollólmnici és a toporci kiscgazdák 1915 februárjában kérték a minisztertől a szomszédos Podolin határában fekvő és a nyomásos rendszerbe tartozó ötszáz holdnyi ugarterületük bevetésének engedélyezését. Szószólójuk, Pudleiner Géza ezt azzal indokolta, hogy a podoliniak a nyomásos gazdálkodást a tarló és az ugar legeltetése miatt tartják fenn, ők viszont a földjeik hozadékát elvesztik.³⁵ „Szent hazánk érdeke megköveteli, hogy minden művelhető terület üzemben tartassék [...]. Az ugar fenntartása mellett, föld nélkül, más keserves kenyér után kellene szaladgálnunk, munkaerőink és eszközeink pedig meddő felhasználatlanságban” maradnának. Az ügy további menetéről a minisztériumi irat széljegyzete tanúskodik: Pudleiner 1915 áprilisában Burgyán Aladár országgyűlési képviselővel a minisztériumban járt, ahol az egyik tisztviselő a kérelem elutasításáról tájékoztatta. Ám arra is „kitanította”, milyen eljárást kövessen, hogy az „óhajtott célt más-ként elérhesse”.³⁶

Szilágyapptelek román lakossága a világháború kitörése előtt, 1914 januárjában tartott közgyűlést, ahol 228 kataszteri holdnyi érdekeltség a szabad gazdálkodás bevezetése, 49 holdnyi a nyomásrendszer fenntartása mellett szavazott.³⁷ Szilágy vármegye törvényhatósága azonban a birtokosság határozatát megváltoztatta, és a községet további hat évre a nyomásos gazdálkodás (az ugarhasználat) fenntartására kötelezte, mivel a lakosok számára ez sokkal előnyösebb: a szűk határban fekvő földek termőképessége nem merül ki, és a juhokat és a sertéseket közös nyájban lehet legeltetni. A szilágyapptelekiek a döntés után a földművelésügyi miniszterhez fordultak. Szerintük a nyomásos rendszer „kényszerállapot”, mely az ingatlanaik egyharmadát leköti, a megmaradó kétharmad rész viszont a megél-

³³ MNL OL K 184. 1936. cs. 62/g 55105/1918.

³⁴ MNL OL K 184. 1362. cs. 48/2. 16722/1915.

³⁵ A tagosítást a háború szakította félbe.

³⁶ Nem tudjuk, a „kitanítás” mire vonatkozott. Az 1894. évi II. törvénycikk szerint egy-egy településen a birtokarány szerint számított kétharmados többséggel dönthetnek a nyomásos gazdálkodás fenntartásáról, amit a törvényhatóságnak kell jóváhagynia. (Ebben az esetben a birtokosok közgyűlése határozta meg a vetésforgókat, valamint a tarló, az ugar és a rét legeltetésének rendjét.) MNL OL K 184. 1362. cs. 48/2. 15611/1915; OROSZ 1971, 173–180.

³⁷ A fordulóra eső teljes határrész 636 hold, vagyis 359 holdnyi érdekeltség (56%) nem vett részt a szavazáson.

hetésüket nem biztosítja. („A tekintetes törvényhatósági bizottságnál sokkal jobban tudjuk, hogy nálunk melyik gazdasági rendszer az előnyösebb.”) A döntés ráadásul a falut 1914 végére „anarchikus” helyzetbe sodorta. Miután a gyűlés a szabad gazdálkodást fogadta el, a birtokosok többsége az ugarnyomást felszántotta és bevetette, a kisebbség viszont a törvényhatóság határozatát követően az állatait a megmunkált földekre hajtotta. („Szemben áll egymással a két tábor, a törvényhatósági bizottság nagy dicséretére.”)

A fellebbezés után a Szilágy vármegyei Gazdasági Egyesület és a minisztérium nagyváradi kirendeltsége is állást foglalt, és a véleményük megegyezett: a szabad gazdálkodás sikere szakértelmet feltételez, amivel a megye földművelő népessége „alacsony fokú kultúrájánál fogva” nem rendelkezik. Ahol ezzel mégis megpróbálkoztak, ott a nép elszegényedett, és a nyomásos gazdálkodáshoz tért vissza. (A miniszter ezeket az érveket fogadta el, és a község fellebbezését elutasította.)³⁸

Az agrárpolitika célkitűzései a falusi iskolaköteles gyermekek gyakorlati oktatásának megújításával (az erre vonatkozó tervekkel) egészültek ki. Apponyi Albert vallás- és közoktatásügyi miniszter 1918 januárjában körrendeletet adott ki a „gazdasági ismeretek elemi népiskolákban való beható oktatásáról”, mely a háborús gazdaság ideológiájára épült. („Csak akkor termelhetünk többet, ha a nemzet valamennyi tagja tud és akar az eddiginél többet és jobban dolgozni. Ilyen embereket kell nevelni, és ha az iskola ezt a gazdasági jelentőségű feladatát teljesíti, tudatosan áll a nemzetvédelem és a nemzetépítés szolgálatába.”) Apponyi a gazdasági népiskolák országos hálózatának megteremtéséig az elemi népiskolák III. és IV. osztályában kötelezővé tette a gazdasági és háztartási ismeretek tanítását, ezenkívül fontosnak tartotta, hogy minden népiskolának legyen gyakorló kertje, mely a növények munkára nevelését biztosítja. (Erre a célra a gazdaköri vagy a szövetkezeti telepek és a minta-parasztgazdaságok is alkalmasak lehetnek.) A rendelet tehát a gazdálkodás, a munkavégzés készségeinek kialakításában a család mellett az ellenőrzött intézményes képzésnek, illetve az államnak is meghatározó szerepet szánt.³⁹

A termelés statisztikája

A 19. században tömegessé váló mezőgazdasági statisztika Európa-szerte az agrártudomány eredményeit reprezentálta, a hazai termelési adatok a magyar agrárium fejlettségét is rangsorolták.⁴⁰ A világháború alatt azonban nemcsak a termelés,

³⁸ MNL OL K 184. 1720. cs. 48/2. 126508/1917. Az iratokból arra következtethetünk, hogy Hollóolmnicon és Szilágyapartekeken is egy-egy kisgazda kezdeményezte a szabad gazdálkodás bevezetését, és sikerült másokat is maguk mögé állítaniuk.

³⁹ *Hivatalos Közlöny* 4. 1918, 3–23. (melléklet)

⁴⁰ A búza átlagtermése 1904 és 1914 között hektáronként 12,4 mázsa volt, ami a nemzetek között a 14. helyet biztosította (Dániában például 30,2, Svájcban 21,4, Németországban 20,6, Angliában 21,8, Franciaországban 13,6, Ausztriában 13,4 mázsa volt). LÖHERER 1918, 22–25, 32. (A szerző ezt nem tartotta kielégítőnek, aminek „népünk és közgazdaságunk nagy kárát vallja”.)

hanem a statisztikák is a nemzeti (politikai) céloknak rendelődtek alá. Tisza István rendszeresen ezekre hivatkozott, amikor az Ausztriába irányuló szállítások csökkentését indokolta, Mezőssy Béla földművelésügyi miniszter pedig megtiltotta az alispánoknak, hogy a Haditermény Rt. számára a vetésekről, az aratásról és a mezőgazdasági munkásviszonyokról adatokat szolgáltatassanak. (Az ilyen közléseket a „legnagyobb bizalmassággal” kell kezelni.)⁴¹

A statisztikai adatok „hitelességében” sem lehetünk biztosak, mivel a maximált árak, a készletek zár alá vétele és rekvirálása a hozamok eltitkolásához vezetett, és a kormányt az antant gazdasági blokádja (az ország „kiéheztetésének” sajtóban terjedő félelme) is óvatosságra intette. Erre szintén Mezőssy Béla utalt 1917 nyarán egy főrendiházi interpellációra adott válaszában. Már három éve kedvezőtlen eredménnyel kell számolni, ezért „kérem nagyméltóságodat,⁴² hogy ilyen statisztikai adatokban ne méltóztassék bízni. Én elhiszem, hogy méltóságod részéről a statisztikai adatok jóhiszeműek, ezek azonban velünk szemben nagyon is kihasználhatók, így méltóztassék meggyőződve lenni, hogy a valóságtól nagyon messze állnak”.⁴³

Számunkra azonban csupán ezek az adatok állnak rendelkezésre.⁴⁴

Bevetett terület és az ugar (1000 ha)

	Összes szántóföld	Bevetve	Ugar (%)
1913	13 075	11 944	1131 (8,7)
1914	12 943	11 829	1114 (8,6)
1915	12 956	11 568	1388 (10,7)
1916	12 860	10 945	1915 (14,9)
1917	12 917	10 993	1924 (14,9)
1918	12 432	10 530	1901 (15,3)

Learatott terület (1000 ha)

	Búza	Rozs	Árpa	Zab	Kukorica	Burgonya
1912	3540	1074	1053	1000	2437	619
1913	3116	1035	1168	1166	2480	612
1914	3244	1067	1094	1053	2434	612
1915	3270	1040	1127	1064	2462	634
1916	2972	988	1037	1053	2255	589
1917	3067	1003	966	999	2196	598
1918	3062	974	932	960	2229	482

⁴¹ MNL OL K 184. 1937. cs. 62g 59547/1918; GRATZ–SCHÜLLER 1930, 226.

⁴² Fiáth Pál bárót.

⁴³ *Főrendiházi Napló*, V. 1917. július. 21. 15–16. Gratz Gusztáv szerint a horvát hatóságok a készleteket szisztematikusan eltitkolták. A miniszterelnök hasonlóan vélekedett, ezért 1915-ben Buday László statisztikust küldte el tájékozódni, aki a hivatalos adatkért nem vállalt felelősséget. 1918-ban a kereskedelemügyi miniszter számolt be arról, hogy a horvát-szlavón aratási statisztika rendkívül felületes, sőt szándékoltan hibásan állították össze. GRATZ–SCHÜLLER 1930, 65–66.

⁴⁴ *Magyar Statisztikai Évkönyv XX–XXVI*. 1912–1918. alapján. (Horvátország nélkül.)

Termésmennyiség (1000 q)

	Búza	Rozs	Árpa	Zab	Kukorica	Burgonya
1912	47 172	13 067	15 271	11 142	44 883	53 836
1913	41 190	12 744	17 380	14 487	46 248	48 752
1914	28 641	10 772	14 210	12 560	43 769	53 147
1915	40 485	11 604	12 693	11 736	40 683	57 840
1916	30 555	9502	11 298	12 278	23 703	43 606
1917	33 538	10 144	8044	7745	26 320	29 905
1918	25 880	8240	8788	6666	23 973	31 217

Átlagos termés (q/ha)

	Búza	Rozs	Árpa	Zab	Kukorica	Burgonya
1912	13,4	12,2	14,5	11,1	18,4	86,9
1913	13,2	12,3	14,9	12,4	18,7	79,6
1914	8,8	10,1	13,0	11,9	18,0	86,8
1915	12,4	11,2	11,3	11,0	16,5	91,2
1916	10,8	9,6	10,9	11,7	10,5	74,0
1917	10,9	10,1	8,3	7,8	12,0	50,5
1918	8,5	8,5	9,5	6,9	10,8	64,7

Az adatok a különböző birtokkategóriák teljesítményéről nem tájékoztatnak,⁴⁵ szembevetendő azonban az ugar területének növekedése (1914 és 1918 között 800.000 hektárral), ami a diskurzusokat és az egyéni tapasztalatokat kvantitatív módon „igazolja”. A búza termésmennyisége 1918-ban az utolsó békeév értékének 62%-ára, a rozsa 65, az árpáé 50, a zabé 46, a kukoricáé 51 és a burgonyáé 64%-ára apadt, amit elsőként a Monarchia vereségének okait kereső Gratz Gusztáv értelmezett. Az 1914-es gyenge termés szerinte az időjárással függött össze, míg a következő év eredményei a hazai gabonaellátás szempontjából „normálisnak” tekinthetőek. A termőföldek kimerülésének (a trágyázás és a talajművelés hiányának), valamint a gabonaárak maximálásának hatásai egyelőre nem érvényesültek, a munkaerőhiányt a nőkkel és a szabadságolásokkal tudták pótolni, és a népesség „lelkierője” sem gyengült meg. Az agráriumban, a gazdaság más szektoraihoz hasonlóan, rövid konjunktúra bontakozott ki, az elhúzódó hadviselés okozta „kimerülés” és „összeomlás” 1917-ben és 1918-ban következett be.⁴⁶ Gratz Gusztáv a statisztikákon kívül az egykori tapasztalatait is felhasználta, és értelmezése évtizedekkel később az ökonomista megközelítések számára is plauzibilis tudássá vált.⁴⁷

⁴⁵ Rudinai Molnár István szerint Magyarországon 11 és félmillió hektár szántóföldből 7 és félmillió hektár van a „kisgazdák” kezében. RUDINAI MOLNÁR 1917, 19. Az 1916-os statisztika alapján 12,8 millió hektár szántóföldből 8 és félmillió hektár jutott a 100 hold alatti birtokokra. *Magyar Statisztikai Évkönyv XXIV–XXVI*. 1916–1918, 32–39.

⁴⁶ GRATZ-SCHÜLLER 1930, 42–44.

⁴⁷ SCHULZE 2005, 94–95.

*

A világháború éveiben több ízben megfogalmazódott, hogy a mezőgazdaság szaktudomány, melynek nyelvezete kerüli a „malom alatti népieskedést, mert a magyar földműves megérti a művelt beszédet, csak világos legyen”.⁴⁸ E tudásforma az elmélet és a gyakorlat egységére épül, és elsajátítása révén a „paraszti” termelés mesterséggé (vagy szakmává) alakul, és a parasztság a „gazdatársadalom” elismert részévé válik. E tudás alternatívája a generációról generációra öröklődő, a minden napok lokális technikáiban és apró mozzanataiban megnyilvánuló tradicionális tudás, ami az agrárszakemberek számára elavultnak és elmaradottnak minősült.

A világháború kitörése után az agráriumban is hadiállapot („szokatlan berendezkedés”) lépett életbe, a termelés nemzeti érdekeket szolgált, a gazdálkodás egy morális normarend része lett, s mindez a jövőre irányuló modernizációs tervekkel (képzetekkel) egészült ki, melyek közül egyre utalok. A tudományos kiadványok és a sajtó azzal érvelt, hogy a háborúban szerzett tapasztalatok megváltoztatják a „magyar földművelő nép idegenkedését a gépektől” (egy-egy mezőgazdasági gépet faluhelyen még mindig „megcsodálnak”), ami reményt ad arra, hogy a háború után a villamos áramot a falvakba és a tanyákra is bevezessék. Ennek célja a „szemet kímélő”, olcsó villanyvilágítás, a főzés, a vasalás és a varrás megkönnyítése (bizonyos munkákat „villamerővel a mindkét lábára béna vagy félkarú rokkantak is könnyűszerrel elvégezhetik”),⁴⁹ valamint a kiscgazdák a többtermelés érdekében villamos gépekkel szánthatnak, vethetnek és csépelhetnek.⁵⁰

Az agrárpolitika a háború előtti eszközöket próbálta alkalmazni (gépesítés, vetőmagellátás, tenyészállatok biztosítása, gazdasági előadások szervezése), melynek sikertelenségéről, valamint a többtermelés propagandisztikus és üres retorikájáról a struktúra szintjén a termelési statisztikák tanúskodtak.

Források

MNL OL K 27. Mt. jkv.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Minisztertanácsi jegyzőkönyvek (1867–1944).

⁴⁸ ALVINCZY 1916, 7.

⁴⁹ Czettler Jenő szerint, ha a villamos energia a mezőgazdálkodás szolgálatába állt, „nem szükséges olyan utópiákkal foglalkozni, hogy a városi rokkantból nevelünk mezőgazdát, a súlyosabb falusi rokkant pedig mesterember lesz.” BERNÁT–SZILÁRD–KÜZDÉNYI 1916, 31–40.

⁵⁰ A Nyírségben Eisele Gusztáv, a Nyíregyházi Villamossági Rt. igazgatója támogatta az ötletet. Villamos szántás és vetés a nyíregyházi tanyákon. *Nyírvidék* 1917. március 29. 2.

MNL OL K 178.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Földművelésügyi Minisztérium. Elnöki osztály iratai (1889–1944).

MNL OL K 184.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Földművelésügyi Minisztérium. Általános iratok (1889–1944).

Főrendiházi Napló. V. 1917. július. 21.

Magyar Statisztikai Évkönyv. XX–XXVI. 1912–1918.

Bibliográfia

ALVINCZY 1916

ALVINCZY Mihály: *A többtermelés könyve vagy a kiscgazda tudománya*. Budapest, Világosság, 1916.

BERNÁT–SZILÁRD–KÜZDÉNYI 1916

BERNÁT István–SZILÁRD Gyula–KÜZDÉNYI Szilárd: *A többtermelés néhány fontos kérdése*. Budapest, Stephaneum, 1916.

GRATZ–SCHÜLLER 1930

Gusztáv GRATZ–Richard SCHÜLLER: *Der wirtschaftliche zusammenbruch Österreich-Ungarns*. Wien, Hölder, 1930.

KOCSIS 1982

KOCSIS Gyula: A város a jobbágyfelszabadulástól az első világháborúig. In: *Cegléd története*. Szerk. IKVAI Nándor. Szentendre, Pest megyei Múzeumok Igazgatósága, 1982, 215–262.

LÖHERER 1918

LÖHERER Andor: *A többtermelés nemzeti organizációja*. Budapest, Stephaneum, 1918.

MATLASZKOVSZKI–MUTSCHENBACHER 1915

MATLASZKOVSZKI Tádé–MUTSCHENBACHER Emil: *Háborús gazdálkodás*. Budapest, Pátria, 1915.

PUSKÁS 1956

PUSKÁS Julianna: A nemzetgazdaság militarizálásának hatása a parasztság helyzetére Magyarországon az első világháború idején. In: *Tanulmányok a kapitalizmus történetéhez Magyarországon*. Szerk. PACH Zsigmond Pál–SÁNDOR Pál. Budapest, Szikra, 1956, 283–362.

OROSZ 1971

OROSZ István: A szabad gazdálkodás elterjedése Északkelet-Magyarországon a XIX. század végén. In: *A debreceni Déri Múzeum Évkönyve*. Szerk. DANKÓ Imre. Debrecen, Debreceni Déri Múzeum, 1971, 173–180.

RUDINAI MOLNÁR 1916

RUDINAI MOLNÁR István: *A kisközgazda teendője a háború alatt és azután*. Budapest, Szent István Társulat, 1916.

RUDINAI MOLNÁR 1917

RUDINAI MOLNÁR István: *A kisközgazda többtermelése*. Budapest, Szent István Társulat, 1917.

SCHULZE 2005

Max-Stephan SCHULZE: Austria-Hungary's economy in World War I. In: *The Economics of World War I*. Eds. Stephen BROADBERRY–Mark HARRISON. Cambridge, Cambridge University Press, 2005, 78–111.

SZILASSY 1916

Az 1916. évi június 3-án és 4-én Budapesten megtartott országos többtermelési értekezlet naplója. Szerk. SZILASSY Zoltán. Budapest, Országos Magyar Gazdasági Egyesület, 1916.

VAYSZADA 1917

VAYSZADA Dezső: *Aranytanácsok a földműveseknek*. Eger, Líceum, 1917.

ABSTRACT*Agriculture and agricultural policy during World War I.*

One of the most critical features of the Hungary's war economy was the collapse of agricultural production and the fall in foodstuffs supplied to its civilian population and its armed forces. This study presents an overview of contemporary discourses on "More production" and peasant farming, including visions of the future, which is followed by the analysis of the instruments and local practices of government intervention. Finally, the study documents the contraction in domestic output of fieldcrops, based on agricultural statistics.